

**Asst. Prof. Zhivko ZHEKOV, PhD**  
(“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo)  
**PELTASTS AND PEDZETAYRS**

The reforming of the Macedonian army in history science is mainly related to the creation of a Macedonian phalang. The antic tradition associates these reforms with the personality of the Macedonian king Philip II 359–336 B. C. The roots of the reorganization done in the Macedonian infantry can be found in the activities of the Athens strategist Iphikrat. In this context, the creation of a Macedonian falang can be treated as a process in which Phillip II adopts and develops further the idea of Iphikrat. Carist’s evidence combined with several logical conclusions allows for establishing a correlation between the reforms of Iphikrat and these of Phillip II. A breaking point in that discussion is the question for the transformation for between the Hoplits phalang and the Macedonian phalang. Actually there are quite a lot of differences between the Hoplist and the Macedonian phalangs in terms of their armament and battle organization. Pedzetairos go in tight lines as compared to the Hoplits, while the Macedonian phalang is less maneuvering. In fact the transformation between the two phalangs can be found only if we take the peltastes reformed by Iphikrat who appear to be a connecting unit. The differences between the Macedonian and the Hoplits phalang are determined by differences in their armament. Pedzetairos line up in a tight line since they can not fight independently like the Hoplits due to the length of their sarisas. Due to the lack of Hoplits, Phillip II decides to make the Peltastes reformed by Iphikrat a basis in the battle line and replace the Hoplits with them.

*Key words:* Hoplit phalang, peltastes, Macedonian phalang and legion.

Създаването на македонската фаланга отбелязва нов етап в развитието на античното военно дело. Благодарение на нея македонските войски, командвани от гениалният стратег Александър Македонски, разгромяват могъщата Персийска империя на Ахменидите, която е много пъти по голяма от антична Македония и Елада. Този нов боен строй в известна степен следва традициите на хоплитската фаланга, но, от друга страна, той значително се различава от последната. В тази връзка резонно възниква въпросът как македонските бази-

левси достигат до идеята за формирането на македонската фаланга. Отговорът на този въпрос следва да се търси не в хоплитите, а в един друг вид войски – пелтастите.

Пелтастите като род войска и специфично въоръжение се създават в Тракия, но от кр. V–IV в. пр. Хр. масово навлизат в елинските армии. Тези процеси провокират елинските стратегии, които командват пелтасти, да търсят начини за повишаване на тяхната боеспособност. Реформата на атинския стратег Ификрат е точно такъв опит, тя става факт ок. 374 г. пр.Хр. по време на персийски поход в Египет, командван от Ификрат (Nepos., XI, 2, 4; Diod., XV, 41–44) (Anderson 1970: 128–129). Той въоръжава намиращите се под негово командване пелтасти с кожени и плътстени брони, кожени ботуши, наречени “ификратиди”, удвоява дължината на копието и удължава меча (Nepos., XI, 1, 3–7; Diod., XV, 44, 2–4).

Реформата на Ификрат по отношение усилване на защитното въоръжение не внася нищо принципно ново – и преди това отделни пелтасти по собствено усмотрение усилват някои елементи от защитното си въоръжение. Заслугата на Ификрат в това отношение е, че въвежда такова за всички и го унифицира. Принципно новият момент в реформата на Ификрат е въвеждането на копие с удвоена дължина (Nepos., XI, 1, 3–7; Diod., XV, 44, 2–4). Употребата на такъв тип копие с дължина 4–5 м не се засвидетелства от античните автори в предходния период никъде в Елада, Тракия или Македония. Отговор на въпроса откъде Ификрат взема тази идея дава мястото, на което се провежда реформата – близо, до и в Египет (Anderson 1970: 127–133). Египетските пехотинци през VI–IV в. пр.Хр. използват такива копия (Хен., Куру paid., VI, 2, 10; VII, 1, 33).

Реформата на Ификрат сред пелтастите е един от най-дискусионните моменти в развитието на елинското военно дело през IV в. пр. Хр. Тя е отразена от Диодор (XV, 44, 2–4) и Корнелий Непот (XI, 1, 2–7; 2, 2–4), но редица противоречия в тези текстове затрудняват нейния анализ (Parke, 1933: 77–79). Ситуацията допълнително се усложнява от факта, че Ксенофонт, съвременник и първостепенен извор за разглеждания период, нищо не съобщава за тази реформа, което провокира сериозни съмнения в реалността ѝ по принцип.

Почти всички автори приемат развитата още в средата на XIX в. от Рюстов и Кохли теза, че тя е реален факт (Rustow, Kochly 1852: 162–166; Kromayer, Veith 1928: 88–92; Parke 1933: 75–81; Adcock 1957: 21–23; Snodgrass 1967: 110–111; Anderson 1970: 128–130). Всички автори, коментиращи тази проблематика, с изключение на Бест приемат, че реформата обхваща всички пелтасти, лансира се дори терминът “стандартен тип пелтаст”, с който се разграничават пелтастите след реформата на Ификрат от тези преди нея (Griffith 1935: 239; Launey 1949: 367). Единствено Бест отхвърля реалността ѝ обявявайки я за мит (Best 1969: 138–140), аргументирайки се с отсъствието на данни за нея в Ксенофонт.

Кардиналният проблем при изследване на реформата на Ификрат е противоречието в античната историческа традиция. Въпросът е защо Диодор и Корнелий Непот, които са отдалечени с векове от разглежданата епоха, фиксират реформата, а Ксенофонт, нейният съвременник, не я отразява. Позицията на авторите, оспорващи нейната автентичност с аргумента, че Ксенофонт не спо-

менава за нея (Best 1969: 133–136), се усилва от факта, че той е един от способните наемнически командири на своето време и голям познавач на военното дело.

Съществуват няколко фактора, с които може да се аргументира мълчанието на Ксенофонт относно реформата на Ификрат. Първият е отсъствието на контингенти от реформирани пелтасти в Елада до 362 г. пр.Хр., когато свършва изложението в “Гръцка история” на Ксенофонт. Вторият е, че дори и наличието на тези контингенти да е факт, те не оказват реално влияние върху развитието на елинското военно дело. Третият е, че за Ксенофонт пелтасти са тези, които притежават щит пелта (Xen., Hell., I, 2, 1–3), а реформираниите от Ификрат пелтасти запазват пелтата на въоръжение (Diod., XV, 44, 2–3; Nepos, XI, 1, 3–7), т.е. от гледна точка на Ксенофонт съществени промени с пелтастите не настъпват, защото те запазват своята основна определяща характеристика – щита пелта.

Мълчанието на Ксенофонт може да се обясни и с личната му неприязън към Ификрат (Xen., Hell., VI, 5, 51–52), поради която той премълчава този голям негов успех – чрез този аргумент се ликвидират най-сериозните възражения срещу реалността на реформата. В подкрепа на тази хипотеза може да се приведе фактът, че Ксенофонт не споменава за такъв крупен успех на Атина като образуването на II Атинско Архе поради проспартанските си убеждения (Burnett 1962: 3–7; Sawkwell 1973: 50–54; Cargill 1981: 57–61; Kallet-Marx 1985: 131–135). Всъщност вероятно и четирите изброени причини оказват влияние за мълчанието на Ксенофонт.

В изворите реформата на Ификрат не се датира изрично. Диодор съобщава за нея описвайки събитията през 374/3 г. пр. Хр. (Diod., XV, 40–47) в контекста на участието на Ификрат като командир на елинските наемници в персийската армия, действаща срещу Египет (Anderson 1970: 124–137). Непот, без да съобщава нещо конкретно относно времето и мястото на нейното провеждане, пише, че Ификрат тренира до съвършенство елинските наемници, намиращи се под негово командване в Египет (Nepos, XI, 2, 4). Фактът, че Диодор съобщава за реформата под 374/3 г. пр.Хр. и то в контекста на ификратовото участие в персийския поход, наред с някои други аргументи, които ще бъдат изложени по нататък, дава основание да се заключи, че реформата е проведена от Ификрат, докато подготвя войските за египетския поход.

Наемниците се събират бавно, което дава възможност на Ификрат да пристъпи към интензивно обучение на тези, които вече се намират под негово командване (Diod., XV, 41, 1–3; Nepos., XI, 2, 2–4). Има основание да се предполага, че става въпрос точно за пелтастите, които първи са набрани от персите. Персите могат да наберат пелтасти в големи количества и бързо от Тракия и Мала Азия. Докато относно хоплитите трябва да изчакаят сключването на мир в Елада и тепърва да започнат тяхното вербуване. Никой от воюващите полиси не би пусал своите наемни и граждански хоплити без сключен мир на персийска служба, което се подчертава изрично от античните автори (Diod., XV, 38, 1). А сключването на мира се бави и реално той така и не става факт. Поради което

персите срещат сериозни трудности с вербуването на необходимите им контингенти хоплити.

Изворите са единодушни, че докато чака всички наемници да се съберат, Ификрат използва времето да обучава тези, които вече са под негово командване (Diod., XV, 41, 1–3) (Parke 1933: 105–106). Същевременно Диодор отнася провеждането на реформата от Ификрат общо към египетския поход, без да уточнява в кой точно етап от него (Diod., XV, 44, 2–3). Отговорът на този въпрос може да се намери, ако се отговори на въпроса кога Ификрат има време и възможност да превъоръжава и обучава пелтастите. Времето е указано от изворите – непосредствено преди началото на похода, докато чака наемниците да се съберат (Diod., XV, 41, 1–3). Вероятно към този момент под командването на Ификрат се намират основно пелтасти, набрани от Тракия и Мала Азия. Тази хипотеза се потвърждава и от факта, че персийските войски, участващи в похода, се командват от Фарнабаз, персийски сатрап в Мала Азия – знаейки практиката на персийските сатрапи да водят в поход основно контингенти, набрани от тяхната сатрапия, следва да се предположи, че в армията на Фарнабаз има много пелтасти, каквито той в голямо количество може да набере от Мала Азия.

Реформирането на македонската армия в историческата наука се свързва основно със създаването на македонската фаланга (Rustow, Kochly 1852: 232–236; Kromayer, Veith 1928: 95–97; Parke 1933: 155–156). Античната традиция свързва тези реформи с личността на македонския цар Филип II (359–336 г. пр.Хр.) (Diod., XVI, 3, 2) (Hammond, Griffith 1979: 418; Pritchett 1971: 152). Опитът на Анаксимен да я припише на Александър III (Anaximenes, FGH, № 72, fr. 4, Jacoby, 1923–1930) е в рязък дисонанс с данните от другите извори (Hammond, Griffith 1979: 405; Кацаров 1922: 110). Авторството на Филип II относно създаването на македонската фаланга е безспорно, проблемът е как той достига до идеята, от кои бойни строеве заимства елементи за нея. Отговор на тези въпроси дава анализът на новите тенденции в развитието на елинското военно дело през IV в. пр. Хр., защото Филип II използва неговите постижения при формирането на македонската фаланга (Parke 1933: 150–166).

Корените на реорганизацията, проведена сред македонската пехота, се откриват в дейността на атинския стратег Ификрат. Необходимост от пелтасти, сражаващи се във фаланга, се появява отново пред Ификрат в Тракия, когато в периода 364/3 – 361 г. пр.Хр. той воюва на страната на одриския владетел Котис I (Diod., XV, 81, 6), който разполага с пелтасти, но му липсват хоплити, което принуждава Ификрат да реанимира своята стара идея и да обучи част от одриските пелтасти да се сражават вместо хоплити. Косвено потвърждение на тази теза се открива в едно фрагментарно сведение, където се казва, че македонците научават сбития боен строй, тоест македонската фаланга от Харидем (Townleyena scholia to II., 13, 152). Харидем израства като стратег под командата на Ификрат (Heskel 1997: 20–30), когато той е на служба при Котис I. Харидем също е там и когато Ификрат се отказва от командването на одриските войски, той е заместен точно от Харидем, който вероятно поема и командването на реформираните от Ификрат одриски пелтасти. Указанието е, че македонците

възприемат сбития боен строй от Харидем – респективно Ификрат предполага, че преди това те трябва да са го изобрели. Античните извори не са запазили данни за реформи на Харидем сред хоплитите или пелтастите, но са запазили такива за Ификрат, при това реформата на последния сред пелтастите предполага точно построяването им в по-сбит строй от този на хоплитите.

Реформата на когото сред пелтастите Филип II ползва за основа при превъоръжаването на македонската пехота (Anderson 1970: 129–131). Връзка между тях може да се открие, ако се отчетат някои факти от военната кариера на Ификрат. В периода 368 – 365/4 г. пр.Хр. той командва военните операции на атиняните в Тракия около Амфиполис и Халкидика (Heskel 1997: 123–153), които са в непосредствена близост до Македония. В отделни моменти той дори се намесва в нейните династически борби (Aisch., Or., II, 27–29) (Златковская 1971: 218). В периода 364/3–361 г. пр.Хр. Ификрат е на служба при одриския владетел Котис I и вероятно реформира част от одриските пелтасти и намиращите се под негово командване наемници на одриска служба. Близостта на Одриската държава дава възможност на младия Филип II да се запознае с реорганизираните от Ификрат наемници и да оцени високо тяхната боеспособност.

В този контекст създаването на македонската фаланга може да се възприеме като процес, в който Филип II възприема и доразвива идеята на Ификрат, особено ако се вземе предвид едно фрагментарно сведение, на което обръщат внимание още Парк и Грифит (Parke 1933: 154–158; Griffit 1935: 9). Историкът Карист от Пергам в своите исторически записки съобщава, че Платон чрез Евфрей убеждава македонския цар Пердика III (365–359 г. пр.Хр.) да даде на брат си Филип II, след завръщането му от заложничеството в Тива, определена територия, която да управлява. С доходите от нея Филип II издържа наемници и след смъртта на Пердика III, в битка с илирите през 359 г. пр. Хр. с помощта на наемниците завзема властта (FHG, IV, p. 356, fr. 1 = Athen., XI, 506 e-f).

Сведението на Карист позволява с голяма доза условност да се открие връзка между реформата на Ификрат и тази на Филип II. Хипотезата е следната: Пердика III поверява на Филип II управлението на една от македонските области със задължението да я управлява и отбранява. Той, за да реализира тези си функции вербува наемници с разрешението на брат си Пердика II. Много е вероятно областта, на която Филип II е назначен за управител, да е разположена в Източна Македония, където той да се бори срещу проникването на одриското влияние в Македония. Основанията за подобно предположение са следните: докато Пердика III съсредоточава вниманието си на запад, където от страна на илирите идва главната заплаха за Македония, Филип II охранява източните граници на Македония, заплашени от агресивната политика на Котис I. Тази хипотеза обяснява както неучастието на Филип II в сражението срещу илирите, така и защо те не завземат Централна и Източна Македония, а се ограничават само със западната ѝ част. Вероятно веднага след като научава за изхода на сражението, Филип II завзема с наемниците и подчинените му македонски войски столицата Пела. След което се насочва срещу илирите, а те не рискуват нова битка със свежите македонски войски и се оттеглят с плячката.

Така конкретната ситуация принуждава Филип II, за да отблъсне илирите, да заеме столицата Пела с подчинените му наемници, което може да се тълкува от отрицателно настроените спрямо него антични автори като завземане на престола с помощта на наемници, както прави Карист.

Направените изводи насочват към още едно допускане: защо част от наемниците, с които Филип II разполага към 359 г. пр.Хр., да не са минали школата на Ификрат. Тогава е възможно Филип II, още преди възкачването си на престола, да реформира намиращите се под негово командване войски по модела на Ификрат. Разбира се, задължителна е уговорката, че тези изводи се базират на едно фрагментарно сведение, което не се потвърждава от останалите извори за Филип II. Но то не се и отрича категорично от тях – фактически в изворите не се съдържат подробни данни по какъв точно начин властта преминава в ръцете на Филип II (Ellis 1971).

Сведението на Карист, комбинирано с няколко логически извода, дава възможност да се установи връзка между реформите на Ификрат и Филип II. А тази връзка е безспорна до реформата на Ификрат, който въвежда на въоръжение сред пелтастите дългото египетско копие – никъде в Елада и периферните варварски общества не използват копия, дълги ок. 4 м. Сарисите, с които Филип II въоръжава македонските пехотинци, са с малко по-голяма дължина, като за елините именно сарисата е определящото оръжие на фалангиста от македонската фаланга (Hammond, Griffith 1979: 421). Тази работна хипотеза дава основание да се приеме, че завемайки властта в 359 г. пр.Хр., Филип II разполага с известен контингент наемници и македонци, обучени и въоръжени по модела на Ификрат, който е доразвит от него.

Кардинален за дискутираната проблематика е въпросът за приемствеността между хоплитската и македонската фаланга. Отговорът в историографията е еднозначно положителен. Общоприето е, че македонската фаланга произлиза от хоплитската, а част от авторите не откриват принципна разлика между двете (Pritchett 1971: 138–139; Luginbill 1994: 52–53). Тази концепция не се потвърждава напълно от изворите. Приемственост е налице, доколкото се запазва основният тактически принцип на хоплитската фаланга – построяване на войниците в тясно сбит строй и неговото запазване до края на сражението (Arr., An., II, 10, 5–6; V, 17, 7) (Pritchett 1971: 152).

Всъщност между хоплитската и македонската фаланги има ред различия във въоръжението и бойния строй. Педзетайрите се строят в по-сбит строй от хоплитите, а македонската фаланга е по слабо маневрена в сравнение с хоплитската. Реално приемственост между двете фаланги се открива, само ако се отчете ролята на реформираните от Ификрат пелтасти, които се явяват свързващото звено между тях. Филип II, формирайки македонската фаланга, заимства в основни линии идеята от Ификрат, като естествено я доразвива. В този контекст се откроява ролята на пелтастите, без масовото навлизане на които в елинските армии реформата на Ификрат не би станала факт. А без нея Филип II не би могъл да създаде македонската фаланга. В този аспект може да се приеме, че македонската фаланга се явява развитие на хоплитската, доколкото Ификрат

провежда своята реформа с оглед допълване редовете на хоплитската фаланга, от която той в никакъв случай не се отказва.

Различията между македонската и хоплитската фаланги се детерминират от различията във въоръжението. Педзетайрите се строят в по-сбит строй, защото за разлика от хоплитите не могат да се сражават индивидуално поради дължината на сарисите (Polib., XVIII, 32, 9–10) (Шофман 1960: 187). Единственият подходящ строй за тях е тясно сбитият, при който педзетайрите са разположени възможно най-близо един до друг. По този начин остриетата на сарисите се намират най-близо едно до друго и не позволяват на противника да достигне непосредствено до педзетайрите, което ще обрече последните на смърт, понеже и двете им ръце са заети да държат сарисата (Polib., XVIII, 29, 3–4) (Snodgrass, 1967: 117–118) и няма как да се предпазят от ударите (Diod., XVII, 100, 6–7; Curt., IX, 7, 21–22). За разлика от тях хоплитите практикуват непосредствения ръкопашен бой, което им позволява да се строят в по-разгърната фаланга.

Диодор акцентира върху факта, че новото, което Филип II въвежда във военното дело, е “гъстата фаланга”. Какво визира авторът с този термин? Явно за него фалангата на македонците е по-сбито построена от елинската фаланга и заслугата за това е на Филип II. Но каква е реалната разлика между тези две фаланги. В хоплитската фаланга щитовете на хоплитите се допират един до друг, но все пак самите хоплити имат известна свобода на движение, за да могат да замахват и нанасят удари с копията. Пак с цел да се даде известна свобода на движение на хоплитите от първата редица, тези от втората не са плътно доближени до тях, а се намират на разстояние, което им позволява, ако предният хоплит загине, веднага да заемат неговото място, без дотогава да му пречат да се сражава.

За разлика от хоплитите, педзетайрите в македонската фаланга се допират плътно един до друг (Polib., XII, 21, 3; XVIII, 29, 2), на тях не им е нужна свобода на движението (Polib., XVIII, 30, 6–7), защото те държат сарисата с две ръце (Polib., XVIII, 29, 4) и тяхното действие с нея е ограничено с движения напред и назад (Snodgrass 1967: 118), но в повечето случаи те въобще не я движат, а държат сарисата протегната напред в застинало положение и така атакуват противника (Polib., II, 69, 7; V, 85, 9–10; XI, 15, 6–7; 16, 1–2; XVIII, 29, 5–7; Plut., Aem., 19). Тази особеност на тяхното въоръжение позволява на педзетайрите от първата редица да са плътно сбити един до друг, а тези от задната редица да се облегат върху гърбовете на предната редица, усилвайки по този начин нейния натиск (Polib., XVIII, 30, 4). На практика всяка редица в македонската фаланга заема пространство в дълбочина от две стъпки (ок. 60 см), поради което остриетата на сарисите от всяка следваща редица са издадени с 60 см по-малко от тези на предната редица пред фронта на фалангата (Polib., XVIII, 29, 5). Всяка следваща редица се обляга върху предната, което значително усилва пробивната мощ на македонската фаланга в сравнение с тази на хоплитската (Polib., XVIII, 25, 2; 30, 1–4).

Кога Филип II създава македонската фаланга? Преди да се отговори на този въпрос, е необходимо едно уточнение: реформирайки пелтастите, Ификрат ги разглежда като допълнение към фалангата на хоплитите, когато неговите хоплити са малко, а противникът разполага с много такива. Неговата идея не е да замести хоплитите с пелтасти, когато разполага с хоплити – той използва пелтастите в традиционния за тях боен ред. Ификрат разглежда своите пелтасти като допълнение към хоплитите – в никакъв случай като техни заместници.

Филип II поради липса на хоплити решава да превърне реформираните от Ификрат пелтасти в основа на бойния ред и да замести с тях хоплитите. Той е принуден да прибегне към тази мярка поради факта, че не разполага с достатъчно средства, за да осигури на голям брой македонци хоплитско въоръжение, докато въоръжаването им по модела на Ификрат изисква по-малко средства и може да се извърши за кратко време, което е от особено значение за Филип II. Той поема властта над Македония в критичен за нейното съществуване момент: голяма част от македонската армия е унищожена от илирите, има трима претендента за македонския престол, поддържани от съседите на Македония (Шофман 1960: 194–197; Тупурковски, 1993: 85–86). В тази кризисна ситуация превъоръжаването на македонските пехотинци по модела на Ификратовите пелтасти е единственото възможно решение.

## ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

**Златковская, 1971:** Златковская, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971.

**Кацаров, 1922:** Кацаров, Г. И. Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр.Хр. С., 1922

**Тупурковски, 1993:** Тупурковски, В. Историја на Мкедонија од древнина до смртта Александар Македонски. Скопје, 1993.

**Шофман, 1960:** Шофман, А. С. История Античной Македонии. Казань, I, 1960.

**Adcock, 1957:** Adcock, F. E. The Greek and Macedonian Art of War. Berkeley-Los Angeles, 1957.

**Anderson, 1970:** Anderson, J. K. Military Theory and Practice in the Age of Xenophon. Berkeley-Los Angeles, 1970.

**Best, 1969:** Best, J. G. P. Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen, 1969.

**Burnett, 1962:** Burnett, A. P. Thebes and the Expansion of the Second Athenian Confederacy: IG ii2 40 and IG ii2 43. — Historia, 11, 1C–17, 1962.

**Cargill, 1981:** Cargill, J. The Second Athenian League. Berkeley-Los Angeles-London, 1981.

**Cawkwell, 1973:** Cawkwell, G. L. The Foundation of the Second Athenian Confederacy. — Classical Quarterly, 23, 1973, 47-60.

**Ellis, 1971:** Ellis, J. R. Amyntas Perdikka, Philip and Alexander the Great. — JHS, 91, 1971, 15–25.



- Griffit, 1935:** Griffit, G. T. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cam, 1935.
- Hammond, Griffith, 1979:** Hammond, N. G. L., G. T. Griffith. *A History of Macedonia (500–336 B.C.)*, II. Oxf., 1979.
- Heskel, 1997:** Heskel, J. *The North Aegean Wars 371–360 B. C.* Stuttgart-Steiner, 1997.
- Jacoby, 1923–1930:** Jacoby, F. *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Bd. I–III. Berlin, 1923–1930.
- Kallet-Marx, 1985:** Kallet-Marx, R. M. Athens, Thebes, and the Foundation of the Second Athenian League. – *Classical Antiquity*, 4, 1985, 127–151.
- Kromayer, Veith, 1928:** Kromayer, J., G. Veith. *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München, 1928.
- Launey, 1949:** Launey, M. *Recherches sur les armées hellénistiques*, I. P., 1949.
- Luginbill, 1994:** Luginbill, R. D. Othismos: the Importance of the Mass-Shove in Hoplite Warfare. – *Phoenix*, 48, 1994, 51–61.
- Parke, 1933:** Parke, H. W. *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus*. Oxf., 1933.
- Pritchett, 1971:** Pritchett, W. K. *Ancient Greek Military Practices*, I. Berkeley. Los Angeles, London, 1971.
- Rustow, Kochly, 1852:** Rustow, W., H. Kochly. *Geschichte des griechischen Kriegswesens von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos*. Aarau, 1852.
- Snodgrass, 1967:** Snodgrass, A. M. *Arms and Armour of the Greeks*. L., 1967.